

Ф. Уелча, Т. Шульца та ін. У радянській економічній науці ці питання розробляли Л.І. Абалкін, А.І. Добринін, С.А. Дятлов, В.О. Жамін, С.М. Климов, С.П. Костанян, В.А. Медведєв, С.Г. Струмилін та ін.

Для сучасної України актуальними є проблеми розвитку освіти в умовах ринкових відносин, які досліджуються в роботах С.А. Белякова, Н.С. Гребньова, В.І. Єрошина, І.С. Каленюк, А.Ф. Колесникова, Е.Б. Куркіна, В.І. Куценко, Е.Н. Жильцова, В.Н. Турченко, В.В. Чекарьова, В.П. Щетиніна та ін.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Незважаючи на значний внесок у розробку даної проблеми, здійснений названими вченими, більшість її сторін, і особливо ролі загальної середньої освіти у забезпеченні сталого розвитку економіки, вивчені недостатньо. Виходячи з актуальності проблеми, зростання її значення в сучасних соціально-економічних умовах країни, метою статті виступає дослідження впливу середньої освіти на розвиток економіки.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

До сфери освіти сьогодні звернуто увагу багатьох вчених і політиків. Тільки країни, які мають високоєфективну систему освіти, що відповідає сучасним вимогам, можуть увійти в число розвинених держав сучасного світу. Практично у всіх країнах, що демонструють високі темпи економічного зростання, пріоритетним напрямом є розвиток освіти.

У лоні власне економічної теорії історичного коріння дослідження освіти сходять до робіт А. Сміта, У. Петті, К. Маркса, У. Фара. Так, у роботі А. Сміта "Багатство народів" [7] знаходимо дуже важливі висновки щодо освіти. Вони не виділені автором спеціально, однак опосередковано присутні практично у всіх частинах і розділах книги. Перш за все, він вперше в економічній думці формулює положення, пізніше розвинене неокласиками, про те, що знання, уміння і навички людей є елементами капіталу поряд з його речовими елементами, а витрати на навчання є формою інвестицій. Придбані в процесі освіти знання, уміння, навички, здібності А. Сміт вважав джерелом багатства не тільки окремої особистості, але й нації в цілому. Розуміючи властивість загальної освіти населення, стверджував, що держава, навіть якщо і не має прямого зиску, повинна забезпечувати оволодіння населенням елементарними навичками — читати, писати, рахувати тощо [5, с. 561]. У сучасних умовах цей висновок не тільки не втрачає, а й, навпаки, набуває все більшої актуальності.

Давид Рікардо вважав витрати на освіту складовими витрат на відтворення робочої сили, і саме тому заробітна плата робітників обов'язково має залежати від рівня витрат на освіту і навчання, від рівня розвитку здібностей робітників до праці.

К. Маркс також побічно приділяє в своїх дослідженнях увагу проблематиці освіти. Зокрема в "Капіталі" освіта аналізується з позицій її участі у формуванні вартості робочої сили [3, с.182—183], а також в аспекті соціальних проблем, пов'язаних з первинним етапом становлення великого машинного виробництва [3, с. 493—496, 498—500].

А. Маршалл, досліджуючи фактори виробництва (земля, праця і капітал), значною частиною капіталу, яка є результатом роботи людини, називав знання та організацію. "Знання — це наш самий потужний двигун виробництва. Воно дозволяє нам підкоряти собі природу і примушувати її сили задовольняти наші потреби" [4, с. 208].

Ідеї класичної школи щодо освіти як фактору економічного розвитку отримали подальший розвиток у неокласичній школі — насамперед у концепціях людського капіталу (Г. Беккер, Дж. Мінцер,

Т. Шульц та ін.) та виробничої функції освіти (У. Дойл, Дж. Ферріс, Д. Монк, Дж. Халлак та ін.).

У другій половині ХХ сторіччя значно зріс інтерес до середньої освіти і технічного прогресу як факторів економічного розвитку. Фактор освіти почав враховуватися в багатьох концепціях як важлива складова процесу економічного зростання і навіть як визначальний фактор. У процесі обговорення проблем факторів та рушійних сил економічного розвитку все більш вагоме положення займає дослідження ролі, яку відіграє виробництво знань у процесі економічного зростання. Дослідженню проблеми економічної ефективності освіти була присвячена робота академіка С.Г. Струмиліна "Господарське значення народної освіти" [8]. В процесі підготовки і введення загального і обов'язкового навчання дітей в країні Струмилін зробив підрахунки його економічної ефективності. Він особливо підкреслював, що найвищу віддачу дають видатки держави на початкову освіту громадян. Вже проста грамотність, досягнута за рік навчання, сприяла підвищенню продуктивності праці робітника в середньому на 30%. За той же час навчання неграмотних робітників вже на заводі підвищувало їх продуктивність не більше, ніж на 12—16%. Таким чином, один рік шкільного навчання зумовлював ріст кваліфікації робітників в 2,6 разів більше, ніж рік навчання вже на робочому місці [2].

Той факт, що інвестиції в освіту призводять до економічного зростання країни, здається загальноприйнятим положенням в економічній науці. Проте проблематичним залишається визначення ступіню впливу людського капіталу на економічне зростання. Один з напрямів вирішення цього питання реалізувала група канадських вчених. Вона знайшла, що якщо брати до уваги фактор існуючої професійної майстерності, а не фактор отриманого освітнього рівня, людський капітал постає досить добрим прогностичним показником економічного зростання.

Для пересічних людей переваги освіти зрозумілі: той, хто має високий освітній рівень заробляє в середньому набагато більше протягом усього життя, ніж робітник з низьким освітнім рівнем. Але загальне дослідження економіки протягом певного часу показує тільки слабку наявність того, що високі чи зростаючі темпи середньої чи університетської освіти пов'язані з більш високим економічним ростом. Найбільш помітні результати цього зв'язку демонструють порівняння більш розвинених і менш розвинених країн.

Ще в 90-ті роки минулого століття набули розвитку нові форми тестування, які дозволяли визначити обсяг знань, який мають отримати молоді і дорослі в різних країнах або набути певного рівня ключових навичок, що потрібні для роботи і повсякденного життя. Йдеться про центри по вимірюванню компетенції, яку розуміють в широкому сенсі, як спроможність вирішувати різноманітні письмові завдання з ситуацій реального життя різного рівня складності. Це своєрідний показник загальної компетенції, яку за результатами мікроекономічних досліджень вважають тісно пов'язаною з продуктивністю.

Ось вже більше двадцяти років аналітики можуть використовувати ці нові індикатори людського капіталу або прослідкувати довгостроковий ефект впливу на економічний ріст фактора володіння особами більшою чи меншою професійною кваліфікацією при входженні на ринок праці. Тим не менш, команда економістів Університету Оттави співпрацюючи зі службою статистики Канади винайшла вдалий і достатньо простий розрахунок, який дозволяє вимірювати ефект людського капіталу в кожному конкретний момент. Вчені встановили чіткий і суттєвий зв'язок між інвестиціями в людський капітал за кожний період і

наступним економічним зростанням і продуктивністю праці. Характерно, що підвищення рівня компетенції на 1% по відношенню до міжнародного середнього показника супроводжується звичайно 2,5% відносним зростанням продуктивності праці і 1,5% ростом валового національного продукту на одну особу [8].

Цей аналіз дав можливість встановити природу зв'язку між поліпшенням людського капіталу і економічним ростом. Наприклад, вигода від зменшення числа осіб з дуже низькою компетенцією розкривається більш чітко, ніж таке ж зростання осіб з дуже високою компетенцією. Це не означає, що поповнення персоналу висококваліфікованими кадрами не має відношення до економічного росту: в дослідженні неможливо врахувати всі ефекти від використання найбільш талановитих і обізнаних кадрів. Однак результати все ж доводять, що не тільки висока кваліфікація приводить до росту економіки. Підвищення базової кваліфікації всього населення може принести реальний макроекономічний вигаш, який може виправдати кошти на проведення освітніх програм.

Канадське дослідження дає тільки приблизну оцінку ефекту людського капіталу. Тестування дорослого населення дає сьогодні поки неповне уявлення тієї компетенції, з якою воно увійшло на ринок праці багато років тому. Однак фактом залишається сильна кореляція між компетенцією і економічним ростом, а також те, що інвестиції в освіту приносять врешті решт довгострокові економічні вигоди.

Головне, на чому акцентують увагу автори, полягає в тому, що основним джерелом сучасного прогресу виступає вже не взаємодія людини і природи, а внутрішній розвиток особистості, можливість її самовдосконалення, продукування знань, здатних змінити не тільки навколишній світ, але, що набагато важливіше, оточення людей [9]. Суб'єктом сучасного розвитку стає вже не соціум як такий, не спільність людей, об'єднаних однорідними інтересами, а сукупність особистостей, кожна з яких неповторна у своїх діях, вчинках і мотивації. Економічні закони приходять у суперечність із змінами у внутрішній структурі людської діяльності, системою її мотивів і передумов. Суспільством вже створена та матеріальна основа, на основі якої виникає можливість для розвитку явищ і відносин, які власне і роблять людину людиною. "Залишаючи економічну епоху, людство вступає в еру, коли дії кожної окремої особистості зумовлені її внутрішніми потребами, продиктовані уявленнями про мораль, іманентними кожній з них" [1, с. 22]. Глибинні суспільні трансформації також привели до осмислення принципів змін щодо місця і ролі освіти в ході соціально-економічного розвитку.

Перехід до постіндустріального суспільства, заснованого на інформаційних технологіях, кардинально підвищує вимоги до якості людського ресурсу. Освіта стає найважливішим фактором, що впливає як на успішність діяльності підприємства, так і на рівень розвитку країни. У результаті інформаційної революції змінюються вимоги суспільства до системи освіти. Тому необхідна адекватна відповідь на ці вимоги, тобто адаптація системи освіти до роботи в умовах постіндустріального суспільства.

Входження в постіндустріальне суспільство передбачає створення динамічної системи загальної середньої освіти, яка використовуватиме сучасні методи і формуватиме людські ресурси. В сучасних умовах потрібна індивідуалізація процесу навчання та підвищення його ефективності. Зростає роль педагогічних колективів, оскільки створення сучасних освітніх технологій є справою колективу людей, що

спеціалізуються на різних аспектах освітнього процесу. Невід'ємною складовою процесу навчання стає застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Об'єктивні інтереси країни, що прагне динамічного розвитку, полягають у підвищенні інтелектуального рівня населення, в зростанні людського капіталу. В іншому випадку приречене на деградацію суспільство не зможе перейти на новий постіндустріальний етап розвитку. Однак правлячій еліті, яка не замислюється про майбутнє країни і керується своїми найближчими особистими інтересами, може бути вигідно знизити інтелектуальний рівень розвитку населення, оскільки інформоване високоосвічене суспільство здатне критично оцінювати рішення еліти і протистояти їм.

Відстала економіка не дозволяє виділити достатні асигнування для розвитку освітніх установ і професійної підготовки та перепідготовки кадрів. Нерозвиненість освітніх установ загальної та професійної освіти зумовлює низький рівень кваліфікації робочої сили, постійну нестачу фахівців, що не дає можливості підвищити продуктивність праці. А невисокий рівень продуктивності праці та повільні темпи його зростання є головною причиною відсталості економіки.

Слід зазначити, що відсутність необхідного рівня середньої освіти, як правило, передається з покоління в покоління, посилюючи тяжке становище багатьох сімей. Діти малоосвічених батьків найчастіше навчаються меншу кількість років, ніж діти з більш освічених сімей. Крім того, в період дорослого життя вони, не маючи відповідних навичок, не продовжують навчання. В результаті їх рівень освіченості ще сильніше знижується в порівнянні з дітьми з освічених сімей і вони не можуть розраховувати на високооплачувану роботу, що позначається на їх добробуті, а потім передається і їхнім дітям. Фактично це також замкнуте коло бідності, переданої в результаті низького рівня освіти з покоління в покоління. Розімкнути це коло може саме держава. Тому на фінансування системи освіти в розвинених країнах перестають дивитися як на марну витрату коштів, приходючи до розуміння, що це необхідні капіталовкладення в майбутнє, яке кардинально впливає на баланс сил між країнами. Якщо раніше зарубіжні вчені акцентували увагу на прямих і непрямих вигодах освіти для індивідуума і насамперед на зростанні довічних доходів, то сьогодні в розвинених країнах світу визнається ключова роль освіти в динаміці економічного розвитку.

Фактор середньої освіти впливає сьогодні на всі сторони діяльності сучасного працівника; саме зараз, коли остаточно сформувалися передумови для того, щоб знання зайняли своє унікальне місце у виробничому процесі, а виробництву став необхідний не стільки добре інформований працівник, скільки людина, яка вміє привносити в кожен процес щось нове, з відомого знаходить те, що раніше не використовувалось. Причому ми тут маємо на увазі виробництво в широкому сенсі, тотожне за своєю сутністю економічному розвитку в широкому сенсі.

В Україні цивілізоване усвідомлення ролі людини у виробництві та суспільстві поки що не спостерігається, оскільки протягом тривалого часу домінування централізованої планової економіки праця людини на словах прославлялася, а насправді її фактично недооцінювали та ігнорували. Нині ж ми маємо соціально-економічні проблеми незрілої ринкової економіки: безробіття, низький життєвий рівень, неналежна увага до працівника з трудовим досвідом, кваліфікацією, професійними знаннями та навичками. Як наслідок, в Україні відбувається деформація

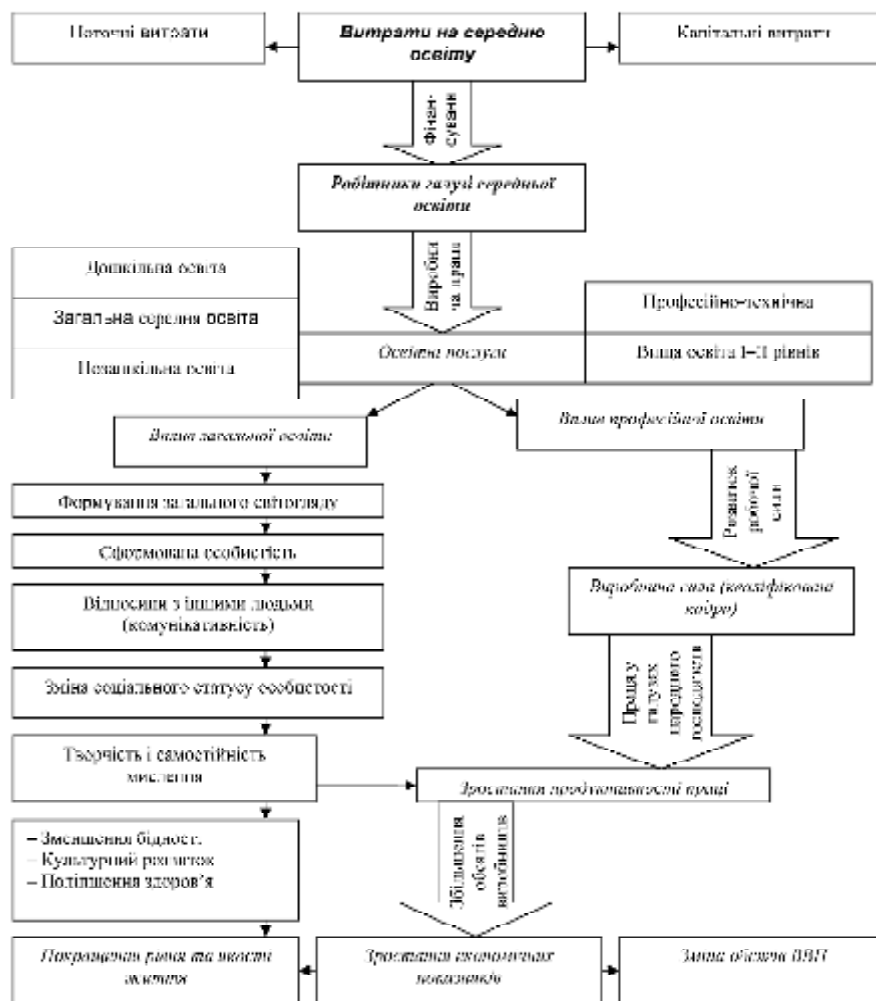

Рис. 1. Механізм впливу середньої освіти на розвиток економіки

трудова цінність, масове погіршення якості трудового потенціалу, що відображається у даних статистики та наукових досліджень професійно-якісних характеристик сучасного працівника.

Вищеописані тенденції дозволяють нам зробити висновок про неоднозначний і багаторівневий вплив освіти та середньої освіти зокрема на соціально-економічні процеси. З одного боку, освіта дає яскравий економічний ефект, що виражається, зокрема, у збільшенні доходів працівників, підвищенні продуктивності праці, збільшенні прибутковості підприємств. Усе це дає підставу говорити про освіту як про сферу вкладення капіталу, а про інвестиції в нього — як про інвестиції в людський капітал.

З іншого боку, освіта виступає необхідною передумовою і умовою формування нового класу інтелектуалів. Причому акцент тут зміщується від отримання економічного ефекту, що виражається, в кінцевому рахунку, у задоволенні матеріальних потреб, у бік нематеріальних, духовних цінностей. До того ж, здатність творчо мислити і генерувати нові знання не може бути виміряна кількісно, а ефект від неї не може бути підрахований адекватним чином. Тим не менше, всі ці якості поряд з професійною кваліфікацією також формуються в сфері освіти й суттєво впливають на соціально-економічний розвиток суспільства. У цьому сенсі освіта виходить за рамки категорії "людський капітал", що фіксує, з одного боку, відносини, адекватні виключно капіталістичному суспільству, з іншого — підкреслює саме економічний ефект від здійснення такого типу відносин.

Освіта відноситься до сфери життєдіяльності людини, де відтворюються здібності робітника до праці, набуваючи загальноосвітнього і спеціального знання, формується морально психологічне ставлення до праці. Виняткова важливість економічної функції освіти складається з відтворювальної кваліфікаційної робочої сили для всіх галузей народного господарства. У цьому розумінні освіту можна правомірно розглядати в якості "підготовчого цеху" для всієї економіки країни.

Так, працівники освіти не беруть участі в безпосередньому виробництві матеріальних цінностей, зайняті досить важливим видом виробничої праці. Ця праця продукує освітні послуги, які безпосередньо виробляють і розвивають робочу силу — людей, формують людину як головну виробничу силу, примножують її здібності до виконання більш складної і якіснішої праці в усіх галузях народного господарства. Витрати на освіту знаходять свій прояв у підвищенні продуктивності праці працівників, а отже — у зростанні доходу працівника, підприємства, суспільства в цілому.

Важливо відмітити, що найбільш результативно у цьому відношенні виступає не тільки чисто професійна освіта. Просто легше всього піддаються розрахунку віддачі від витрат на оволодіння конкретними знаннями і навичками для специфічної діяльності. Разом з тим, у світовій науці вже давно усвідомлено, що найбільшу соціально-економічну ефективність дає саме загальна освіта, яка формує загальний світогляд, прищеплює навички мислення, виховує важливі риси людини як члена спільноти (А. Сміт, А. Маршалл, С. Струмилін). В західних країнах все більше

наголошується на загрозовому характері односторонньої підготовки фахівців, коли духовний розвиток людини знаходиться на другому плані за професійною підготовкою.

Базовими якостями людини виступають саме особисті, і вони закладаються в процесі первинної соціалізації в сім'ї та вторинної соціалізації в системі загальної освіти.

Механізм впливу середньої освіти на економічний розвиток країни можна представити схематично на рисунку 1.

Основним фактором економічного росту була й залишається людина як носій робочої сили — серцевина особливого фактору відтворення. Їй належить вирішальна роль у системі відтворювальних сил, оскільки саме люди створили засоби виробництва, призводять їх у рух і покращують їх для того, щоб прижити життєві блага.

У наш час в розвинених країнах більше половини економічно-активних громадян зайняті не фізичною, а розумовою працею. Більше 90% відкритих місць, розраховані на працівників, котрі мають повну середню освіту. До числа важливих сучасних економічних закономірностей, характерних різним країнам, відноситься процес інтелектуалізації економіки та інших сторін соціального життя. Проявляється цей процес двоєю: підвищується роль таких галузей соціальної сфери як наука і освіта; посилюється значення інтелектуальної діяльності в середині інших галузей народного господарства. Ці дві тенденції сприяють формуванню й удосконаленню освітнього, професійного, наукового, духовного потенціалу суспільства і становлять зараз важливий фактор соціально-економічного розвитку.

Середня освіта як галузь народного господарства, виконує важливу економічну функцію у забезпеченні населення освітніми послугами в різних галузях суспільного виробництва, кваліфікованими кадрами. Важлива роль середньої освіти в економічному і соціальному розвитку сучасного суспільства, забезпечення міжнародної конкурентоспроможності національних економік зумовлює в усьому розвиненому світі постійний інтерес політичних, наукових, ділових та громадських кіл до проблем державної освітньої політики. Загальноприйнятим є розуміння, що "майбутнє належить тим країнам, які мають найбільш ефективні школи, здатні створити інтелектуальний потенціал як важливу об'єктивну основу для розвитку здібностей більшості громадян та для забезпечення їх благополуччя" [9].

Сфера загальної освіти має значний вплив на процес соціальних зрушень в тісному взаємозв'язку з економікою, наукою та культурою. Також вона є джерелом знань та одним із головних інструментів підвищення економічного зростання і добробуту країни.

У нашій країні, яка переживає складний процес переходу до демократичного суспільного устрою, сфері загальної освіти належить важлива роль, бо вона покликана сформувати новий тип особистості, нового громадянина, який зможе бути активним учасником соціально-економічних перетворень.

ВИСНОВКИ

Роль середньої освіти як фактора соціально-економічного розвитку країни в сучасних умовах постійно зростає. Зміна місця і ролі людського фактора в перехідному і постіндустріальному суспільстві, вдосконалення матеріальної основи сучасного виробництва істотно підвищили роль освіти і зумовили необхідність перегляду традиційних форм економічної оцінки вкладу освіти в соціально-економічний розвиток країни. Проблеми системи освіти обумов-

лені трансформацією індустріального суспільства в постіндустріальне і проявляються в ускладненні взаємозв'язків сфери освіти та ринку праці, зростання функціональної неграмотності відображають суперечності перехідного періоду економічного розвитку і вимагають перегляду змісту навчання та зміни системи економічних відносин у сфері освіти. Вирішення проблем модернізації економічних відносин у системі загальної середньої освіти необхідно шукати на принципово іншій парадигмальній основі, що відображає специфіку системи освіти в новому суспільному контексті.

Література:

1. Іноземцев В.Л. Расколотаия цивилизация / В.Л. Іноземцев. — М.: Academia-Наука, 1999. — 703 с.
2. Каленюк І.С. Освіта в економічному вимірі: потенціал та механізм розвитку / І.С. Каленюк. — К.: ТОВ "Кадри", 2001. — 326 с.
3. Маркс К. Капітал. Критика политической экономии. Т. I. Кн. I. Процесс производства капитала. — М.: Политиздат, 1988. — 891 с.
4. Маршалл А. Принципы политической экономии. Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1983. — Т. I. — 415 с.
5. Нижегородцев Р.М. Теоретические основы информационной экономики. — Владикавказ: "Проект-Пресс", 1998. — 248 с.
6. Нуреев Р.М. Теории развития: Кейнсианские модели становления рыночной экономики / Р.М. Нуреев // Вопросы экономики. — 2000. — № 4. — С. 126—145.
7. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / Переклад з англ. під ред. Є. Литвина. — Київ: Port-Royal, 2001. — 590 с.
8. Струмилин С.Г. Хозяйственное значение народного образования. — М.-Л., 1924.
9. Яковенко Л.І. Трансформація людської діяльності при переході до економіки знань: актуалізація міждисциплінарного аналізу // Соціальна економіка. — 2008. — № 1—2. — С. 110—115.

References:

1. Inozemtsev, V.L. (1999), "Raskolotaia tsyvylyzatsiya" [Raskolotaya Civilization], Atsademia-Nauka, Moskva, Rosiia.
2. Kaleniuk, I.S. (2001), "Osvita v ekonomichnomu vymiri: potentials ta mekhanizm rozvytku" [Education in economic terms: the potential and of mechanism], TOV "Kadry", Kyiv, Ukraina.
3. Marks, K. (1988), "Kapital. Krytyka polytycheskoj ekonomyy" [Capital. Critique of Political Economy], Polytyzdat, Moskva, Rosiia.
4. Marshall, A. (1983), "Pryntsyipy polytycheskoj ekonomyy" [Principles of Political Economy], Prohress, Moskva, Rosiia.
5. Nyzhehorodtsev, R.M. (1998), "Teoreticheskye osnovy ynformatsionnoy ekonomyy" [The theoretical basis of the information economy], Vladykavkaz: "Proekt-Press", Vladykavkaz, Rosiia.
6. Nureev, R. M. (2000), "Theories of development: the Keynesian model of a market economy" Voprosy ekonomyy, vol. 4, pp. 126—145.
7. Smit, A. (2001), "Dobrobut natsij. Doslidzhennia pro pryrodu ta prychyny dobrobutu natsij" [Wealth of Nations. Studies on the nature and causes of wealth of nations], Kyiv: Port-Royal, Kyiv, Ukraina.
8. Strumyl'n, S.H. (1924), "Khoziajstvennoe znachenye narodnoho obrazovaniya" [The economic importance of education], Moskva, Rosiia.
9. Yakovenko, L.I. (2008), "Transformation of human activity during the transition to knowledge economy: an interdisciplinary analysis update", Sotsial'na ekonomika, vol. 1—2, pp. 110—115.

Стаття надійшла до редакції 25.09.2013 р.